

doi.org/10.31392/UDU-nc-series14-2025-33-21

УДК 784.4-053.6

Олександр ЛИСИЧ¹
Наталія ГУРАЛЬНИК²

Специфіка та педагогічні принципи творчо-сценічної діяльності підлітків в ансамблі української народної музики

Стаття присвячена характеристиці творчо-сценічної діяльності підлітків у ансамблі народної музики "Первоцвіт". Особливістю їх діяльності є поєднання вокального та музично-інструментального виконання українських народних пісень з їх інсценізацією. Визначені основні засади навчально-виховної підготовки учасників ансамблю для опанування музичними навичками гри на інструменті, вокальними прийомами звуковидобування у поєднанні з театралізацією як невід'ємною частиною творчо-сценічної виконавської діяльності. Розглянуті особливості роботи з підлітками на основі виконання творчих завдань. Розкриті педагогічні принципи організації навчального процесу, які полягають у необхідності оволодіння базовими вокальними, музично-інструментальними та сценічними навичками вихованців закладів позашкільної освіти підліткового віку, їх зацікавленості музично-театральним ансамблевим дійством і набуттям умінь залучати до виконавського процесу елементи акторської та сценічної гри.

Ключові слова: вокальна підготовка; музично-інструментальні навички; театралізація; творчий процес виконання; сценічна діяльність, педагогічні принципи організації навчального процесу, ансамбль народної музики, підлітковий вік.

Актуальність теми проявляється затребуваністю суспільства у споживанні якісного та багатогранного мистецького продукту національно-патріотичного спрямування, що передбачає різнобічний розвиток підлітків як майбутніх артистів-виконавців, вдосконалення їх вокальної та музично-інструментальної підготовки, а також творчо-сценічної вправності. Відповідно до сучасних вимог застосовуються педагогічні принципи організації змісту вокально-інструментальної та творчо-сценічної підготовки вихованців у ансамблі «Первоцвіт». Підсилюється актуальність опосередкованим позитивним впливом творчої діяльності підлітків на їх патріотичне, національне виховання, залучення до розбудовчого процесу української державності.

Питання творчої виконавської діяльності підлітків досліджуються у різних аспектах: психології творчої діяльності підлітків: Л. Долинська [1], Н. Гаркавенко [2], З. Огороднійчук [1], О. Скрипченко [1], О. Туриніна [8], особливостей вокальної та театральної підготовки у закладах позашкільної освіти: О. Комаровська [4], С. Максименко [5], Р. Савченко [7].

Метою статті є визначення та характеристика особливостей підліткової творчо-сценічної діяльності, змісту роботи в ансамблі української народної музики та відповідних педагогічних принципів організації творчого процесу в умовах позашкільної освіти – ансамблі «Первоцвіт».

¹ © Лисич Олександр Олександрович, аспірант, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. <https://orcid.org/0009-0007-4212-9012>

² © Гуральник Наталія Павлівна, Український державний університет імені Михайла Драгоманова. <https://orcid.org/0000-0003-2589-7398>

Розглядаючи творчість підлітків як провідний вид діяльності в ансамблі народної музики, характерний та природний для даної вікової категорії, слід зазначити особливості підліткового віку. До таких психологічних характеристик необхідно віднести підвищений рівень інтелектуальної активності, викликаний бажанням розвинути, продемонструвати свої здібності та отримати високу оцінку своєї творчості. С. Максименко вважає, що в процесі розв'язання складних завдань підлітки нерідко виявляють високорозвинений інтелект та неабиякі здібності. Іноді буває навпаки, необхідність розв'язувати прості завдання викликає у них емоційно негативну реакцію, чим пояснюється часті відмови від виконання таких видів роботи [5]. Підлітковий вік – це час динамічного розвитку таких індивідуальних особливостей мислення як самостійність, гнучкість, творча активність [6].

Аналіз відповідної психолого-педагогічної літератури з цього питання показав, що підлітковий вік має низку особливостей розвитку особистості, які впливають на розвиток її творчих здібностей. Питання феномену творчості досліджували закордонні та вітчизняні психологи. О. Туриніна визначає термін «творчість» як «діяльність особистості і створені нею цінності, які з фактів її персональної долі стають фактами культури» [8, с. 36]. Авторка переконує, що творчість як культурно-історичне явище має психологічний аспект. Особистість відрізняється унікальними здібностями, власними мотивами, знаннями, уміннями, завдяки чому вона створює новий, оригінальний і унікальний продукт. Вона зазначає, що великого значення у розкритті творчих можливостей особистості «набувають її уява, інтуїція, неусвідомлювані компоненти розумової активності, а також потреба в самоактуалізації» [8, с. 36].

Ми розуміємо, що не всі результати діяльності, спрямованої на розв'язання творчої задачі, співпадають із поставленими цілями. З одного боку, якась ціль може бути не досягнута або досягнута частково. З іншого боку, в ході діяльності можуть бути отримані непередбачувані, додаткові її результати. Причому, ці додаткові результати діяльності можуть бути бажаними і не бажаними. У зв'язку з цим, під час аналізу діяльності необхідно одночасно враховувати її безпосередній продукт (не виключаючи – побічний).

Під прямим продуктом діяльності слід розуміти такий результат, який відповідає усвідомлюваній цілі суб'єкта. Психологічною наукою визначено, що продукт дії людини має відповідати усвідомленню поставленої мети і може бути безпосередньо використаним у організації наступних дій («усвідомлюваний досвід»). Побічний продукт виникає не внаслідок дій суб'єкта, які безпосередньо відповідають поставленій меті, а начебто поза ними.

Закономірним стає процес розв'язання творчої задачі суб'єктом, під час якої мимовільно використовується його минулий організований досвід. Якщо цього досвіду для розв'язання творчої задачі не достатньо, то це може призвести до необхідності застосовувати нові знання та способи дій. Так, у процесі виконання конкретної діяльності виникає інший досвід, який ще може бути не усвідомлюваним. У нових умовах діяльності виникає можливість знайти спосіб розв'язання нової творчої задачі. Такий неусвідомлюваний досвід іноді проявляється у вигляді «підказки», яка призводить до інтуїтивного її розв'язання [8]. Отже, творчу діяльність, яка проявляється у підлітків, можна охарактеризувати за допомогою таких параметрів: суб'єкт творчості; продукт творчості; умови, у яких відбувається творчий процес.

За О. Туриніною, центр творчості, його основа – це сама особистість, суб'єкт, без якого не можлива творча діяльність. У загальній структурі творчої діяльності як системи авторка виділяє декілька основних підсистем: процес творчої діяльності; продукт творчої діяльності; особистість творця; середовище; умови, у яких проходить творчість [8, с. 5].

Розглядаючи конкретну творчу діяльність підлітків у музичному колективі закладу позашкільної освіти, слід зазначити, що навчальні програми таких колективів базуються на методах та педагогічних принципах, спрямованих на оволодіння певним набором знань, умінь та навичок гри на музичних інструментах, опанування основ вокального мистецтва. Натомість, вони не передбачають детального вивчення елементів та базових основ акторської гри, творчо-сценічної діяльності. Цим пояснюється те, що опанування навичок акторської гри та основ театралізації підлітками відбувається у контексті вивчення музичного твору, в якому потрібно передати характер образу, зміст твору засобами музичної та акторської виразності. Для отримання кінцевого продукту у вигляді музично-театралізованого дійства підлітки мають оволодіти певним набором музично-інструментальних та вокальних прийомів у процесі вивчення об'ємного репертуару, що, в свою чергу, забезпечує змістову наповненість майбутнього театралізованого дійства.

О. Комаровська виокремлює в художній обдарованості людини особливі здібності, які спрямовані на «*безпосереднє донесення* вже знайденого інтерпретаційного рішення до публіки. Вони забезпечують успішність багатоаспектної сценічної репрезентації твору виконавцем – музикантом або артистом (драматичним, оперним, балетним тощо)» [4, с. 7]. Ці здібності дослідниця пропонує визначати перфоменсними здібностями (від англ. *performance* – виконання, представлення) [там само]. Так, приймаючи висновки О. Комаровської, ми розуміємо художню обдарованість інтегральним поняттям, яке структурується за різними видами мистецтва. Ми зупиняємось, з огляду на нашу мету, на музичному (композиторське, вокальне, ін.), сценічному (акторське, режисерське, балетмейстерське в різних видах театру) [там само]. Тож, «перфоменсні здібності – це не окремий різновид художньої обдарованості, а органічна складова різновидів, пов'язаних з так званою вторинною (опосередкованою) творчістю» [4, с. 7].

Ми приймаємо висновок вченої стосовно того, що «виконавство як явище охоплює ряд аспектів: аналіз творів (музикантом, режисером, артистом), інтерпретацію реальності як першоджерела мистецького твору, власне виконавську майстерність (концептуальний, світоглядний, технічний аспекти) тощо» [4, с. 7]. Та основним компонентом будь-якої виконавської діяльності стає «донесення попередньо знайденого у репетиційному процесі варіанту прочитання твору до реципієнта, тобто *безпосередній сценічний виступ* [там само]. Основними характеристиками сценічного виступу є характерними для всіх «вторинних» видах мистецтва: «розгортання ситуації виступу безпосередньо перед глядачем-слухачем, його часова і драматургічна незворотність, константність сценічного простору впродовж виступу» [там само].

Ми погоджуємось, що у безпосередньому театральному виступі тісно взаємодіють артисти (виконавці) зі своїми особистісними рисами і здібностями; художній текст (авторське відображення, яке пропонується у виконавській

інтерпретації відповідного ансамблевого колективу; безпосередній сценічний простір (масштаб, акустика, архітектурні особливості тощо), специфіка інструментарію (музично-образна стилістика, ансамбль музикантів); склад глядацької аудиторії тощо [4, с. 7].

Авторка висловлює впевненість, що поза всіх указаних складових виступ як інтерпретація не буде реалізованим, оскільки він (виступ) подібно артисту «перебуває у своєму зовнішньому просторі – залі, що також є константною величиною... з позиції оточення» [там само]. Ці фактори є настільки впливовими, що «виконавець, який під час виступу перебуває в центрі всіх складових і є залежним від їх дії, повинен досягти концентрації уваги та волі для максимального прояву образності твору. Для здійснення цієї мети виконавець має «увійти» в належний емоційно-психологічний стан, мобілізувати технічні резерви (виконавський апарат), залучаючи специфічні для різновиду виконавства виразні засоби, відчувати зворотній зв'язок з аудиторією, яка приймає (заперечує) запропоновану інтерпретацію, впливаючи на виступ» [там само].

Тож з огляду на зазначене стає зрозумілим, що успішність сценічного виступу артиста (у нашому випадку підлітків, учасників ансамблю української народної музики) багато в чому залежить від їх перфоменсних здібностей, таких, що гарантують «адекватне сценічне представлення твору публіці, спираючись на індивідуальне прочитання авторського тексту виконавцем» [4, с. 7]. Тобто, можна представити, що творчо-сценічна діяльність як виконавство фактично ототожнюється з поняттям «виступ», оскільки здійснюється безпосередньо на сцені у присутності публіки і реалізується завдяки перфоменсним здібностям виконавців, поза якого вона не існує.

Специфікою творчої діяльності колективу ансамблю народної музики «Первоцвіт» є набуття основ театральної-сценічної вправності. Забезпечення її уможлиблюється в умовах застосування театральної педагогіки. Цей факт не є новим засобом підвищення технологічної вправності як керівників ансамблів, так і їх учасників. Метою театральної педагогіки є «розкріпачення психофізичного апарату учня, активне засвоєння обсягу навчального матеріалу, підвищення мотивації, зміцнення взаємозв'язків у колективі, ... напрацювання процесів взаємодопомоги та співробітництва між тими, хто навчається» [7, с. 148]. Взаємодія музичної та театральної педагогіки має давнє історичне коріння. Природним була поява і театральної педагогіки як «міждисциплінарного напрямку» [там само] під впливом соціокультурних та освітніх факторів, який розкривав здатність особи вихователя вільно відчувати себе в різних комунікативних системах, емоційно та захоплюючи подавати навчальний матеріал або зміст творчих мистецьких проєктів. Згадаємо, що К. Орф називав учителя «універсальним артистом», до діяльності якого додаються виконавські, режисерські, інтерпретаційні форми роботи на високому художньому рівні.

Специфіка роботи у ансамблі народної музики «Первоцвіт» полягає у широкому застосуванні різних проявів творчо-сценічної діяльності та засобів її набуття всіма учасниками колективу (керівника, вихователів, підлітків): інсценізації виконання народної пісні, застосування різних елементів театралізації, активізація набуття та виявлення перфоменсних здібностей для яскравої презентації вторинної опосередкованої творчості під час концертного виступу.

Для цього нами застосовується, перш за все, театральна технологія, яка є провідною у роботі самого наставника, керівника ансамблю. Це приклад педагогічного артистизму, про застосування якого для майбутньої творчо-сценічної діяльності у колективах народної музики указують деякі дослідники (О. Голік, Н. Миропольська, Р. Савченко та ін.).

Тобто феномен театральності особистості, відмічає Р. Савченко, може претендувати на сенс самостійної естетичної категорії, яка розраховує на публічний ефект [7, с. 149-150], має розширені групові контакти тощо.

Ми погоджуємось із висновками Р. Савченко, що в педагогічній діяльності поняття «артистизм» часто виступає синонімом поняття «сценічність». Для нашого дослідження таке поєднання є більш доречним, оскільки йдеться про творчо-сценічну діяльність підлітків, які проявляють широкий спектр різних умінь. Разом вони складаються у театралізацію української народної пісні або іншого музичного твору.

Артистизм розглядається нами як єдність різних інтерпретаційних перформенсних здібностей, умінь саморегуляції, налаштування на відповідні емоційні відчуття, зміни образних станів та відповідних почуттів. Тим самим підлітки відчують себе трансляторами, учасниками творення колективного інформаційного продукту, носіями української культури та художніх цінностей, які забезпечують власне адекватне сценічне самопочуття у колективі народного ансамблю.

Тож *творчо-сценічну діяльність підлітків в ансамблі української народної музики* ми розглядаємо як реалізацію в концертних умовах перформенсних здібностей різного творчого спрямування (музично-інструментальні, вокальні, артистичні тощо), набутого досвіду презентації інсценізованих виступів задля створення цікавого українського національного музичного продукту.

Тож у системі позашкільної освіти підлітків, роботі народних колективів («Первоцвіт» не є виключенням) практичне значення має опанування основами вокальної культури, музично-інструментального виконавства, сценічних навичок. Зміст підготовки учасників ансамблю з вокалу, наприклад, полягає у набутті, перш за все, практичних навичок звуковидобування, опанування засобів володіння власним голосовим апаратом (грамотна постановка вокального дихання, чітка артикуляція та дикція, застосування адекватних прийомів співацького звукотворення, дотримання чистоти музичного інтонування, демонстрація унікальної власної виконавської манери (у доцільних творчих художніх межах), оволодіння необхідними прийомами збереження голосового апарату співаків будь-якого віку, ін.).

Навчальні програми музично-інструментальних груп колективу передбачають застосування прийомів, спрямованих на формування музично-виконавських навичок гри на інструменті (зауважимо, що в колективі можуть з'являтися підлітки, які не мають ще навичок гри на будь-якому музичному інструменті): правильна постановка рук та корпусу в процесі гри, вміння втілювати засобами музичної виразності конкретний образ, використовуючи низку технічних прийомів та навичок. Тож художньо-виразна інтерпретація виконуваного музичного репертуару вимагає від підлітків-артистів ансамблю (співаків та інструменталістів) володіння широким спектром співацьких та музично-

виконавських умінь (чисте інтонування, фразування, темброво-кolorистичне забарвлення, володіння динамічними співвідношеннями тощо).

Всі ці складові розкривають означену О. Комаровською характеристику «безпосереднього сценічного виступу», в якому проявляються здібності та набуті вправності учасників народного ансамблю української музики.

Специфіка творчо-сценічної діяльності підлітків у ансамблі народної музики «Первоцвіт» проявляється в їх активності та різнобічному прояві виконавської діяльності. Вона характеризується не лише вправними ігровими та вокальними навичками, а й артистичними прийомами в процесі виконання народної музики із залученням елементів театралізації. Це робить виконавський продукт цікавішим та колоритнішим для глядацької аудиторії та багатогранним для самих учасників ансамблю. Робота в такому напрямку над творами обраного репертуару вимагає розширення кола навичок у сфері виконавства, акторства та театралізації із залученням сценічних рухів, художнього мовлення, міміки, жестів. Важливим елементом у цьому процесі є природне представлення музично-театралізованого дійства через індивідуальне бачення виконавцем музично-сценічного образу, розкриття його через засоби музичної та акторської виразності.

Наша робота в народному ансамблі «Первоцвіт» Київського палацу дітей та юнацтва засновується на певних принципах навчально-виховної роботи, що передуює публічному виступу в концертних умовах. Цей процес будується не тільки на загально дидактичних принципах та спеціальних музичних засадах, а й спирається на принципи народної педагогіки, яка уособлює «школу життя». Вона увібрала та зберігає традиції буття українців, спрямовує їх життя з прадавніх часів і донині, передувала становленню та розвитку педагогічної науки і стала її основним першоджерелом. Не дивно, що загально-дидактичні принципи досить часто збігаються з принципами народної педагогіки.

Отже, в колективі «Первоцвіт» застосовуються такі педагогічні принципи: взаємозв'язку виховання та навчання; єдності художньої та технічної складових музичного навчання; наступності виховного процесу; індивідуального підходу; наочності; доступності, які сукупно забезпечують підліткам розвиток за принципом природного подолання труднощів.

У процесі музично-інструментального виконання підлітки здобувають знання про якісне інтонування, вдосконалюють власні технічні навички, виконавську вправність, музично-естетичний смак, розумові здібності. Крім того, вони розвивають спостережливість, уяву, мовленнєві навички, волю, моральні якості, які сприяють усвідомленню національної ідентичності. Така спрямованість навчання сприяє становленню особистості кожного учасника ансамблю. Отже, за принципом взаємозв'язку виховання та навчання відбувається особистісний розвиток підлітків, їх усвідомлення художньо-технічної єдності у процесі виконання музичних творів.

За принципом наступності навчально-виховного процесу здійснюється перспективний розвиток природних здібностей та набуття необхідних навичок, відбувається їх просування від простого й легкого до складного й важкого у процесі формування музично-технічних та театральних сценічних навичок з додаванням елементів театральності мистецтва, доступних підліткам та доцільним у народно-пісенному театральному дійстві.

Ми переконані, що кожний підліток є яскравою індивідуальністю з унікальним проявом психологічних особливостей, характеру, музичних та

перформенсних здібностей, що вимагає уважного ставлення до кожного учасника ансамблю.

Концепція реалізації принципу наочності полягає у спостереженні підлітків за діяльністю керівника ансамблю як основної засади подальшого розвитку необхідних для них виконавських навичок.

Принцип доступності та природного подолання виникаючих труднощів тісно пов'язаний з набуттям нових знань, які мають бути посильними для підлітків, ґрунтуватися на їх життєвому досвіді задля піднесення особистості на вищий рівень опанування творчо-виконавськими вміннями. Це проявляється у створенні доступних для виконання музично-інструментальних партій, специфіки самих інструментів, вокальних поспівок тощо.

Підсумовуючи зазначимо, що специфіка творчо-сценічної діяльності підлітків, вихованців ансамблю української народної музики «Первоцвіт», проявляється у залученні їх перформенсних здібностей для сценічного відображення українського пісенного фольклору в процесі творчої виконавської діяльності за умов дотримання відповідних педагогічних принципів та її організації.

Література:

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. пос. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. К.: Каравела, 2007.
2. Гаркавенко Н.В. Роль гри у розвитку творчих можливостей дітей // Наука і освіта. 2007. № 5–6. С. 28–31.
3. Гільбух Ю.З. Розумово обдарована дитина. Психологія, діагностика, педагогіка. К. : РОВО «Укрвузполіграф», 1992.
4. Комаровська О. А. Здібності до сценічного виступу в структурі художньої обдарованості особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 14 : Теорія і методика мистецької освіти. 2012. Вип. 13. С. 6-11. URL : https://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_014_2012_13_4
5. Максименко С.Д. Інтелектуальні здібності дитини: Упоряд. С.Максименко В. Маценко, О. Главник. К.: Мікрос-СВС, 2003. 110 с. (Психологічний інструментарій).
6. Пізнавальний розвиток особистості у підлітковому віці. URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/0010q7-c300.doc.html/>
7. Савченко Р.А., Пань Цяньї. Використання театральних технологій в професійній підготовці майбутніх учителів музичного мистецтва. Наукові записки. Педагогічні науки: зб. наук. праць. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип. CLI(151). 2021. С. 147-154. URL : <https://doi.org/10.31392/NZ-npu-151.2021.16>
8. Туриніна О.Л. Психологія творчості. К., 2007. С 36–5. URL : <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi77/0057335.pdf>

Oleksandr LYSYCH, Nataliia HURALNYK

Specificity and pedagogical principles of creative and stage activities of teenagers in the Ukrainian folk music ensemble

The article characterizes the peculiarities of creative-stage activities of teenagers, members of musical teams of the out-of-school education institutions, through staging of Ukrainian folk music, reproduction of the elements of theatricalization of folk performance, stage reflection of Ukrainian song folklore in the process of teenagers' performing stage activities and some pedagogical principles of its organization. The relevant directions of mastering musical skills of playing a musical instrument, acquiring vocal techniques of sound production in combination with elements of theatricalization, as an integral part of creative-stage performance process are presented. The pedagogical principles of organizing the educational process are revealed, which consist in the need to master basic vocal, musical-instrumental and stage skills of the teenage education applicants of the out-of-school education

institutions, their interest in musical-theatrical ensemble performance and acquisition of skills to involve elements of acting in the performance process.

The peculiarities of teenagers' creative-stage activities in the Ukrainian folk music ensemble are manifested in their activity and versatile manifestation of performing activity. It is characterized not only by skillful playing and vocal skills, but also by artistic manifestations in the process of performing folk music with the involvement of theatrical elements, which makes the performance product more interesting and colorful for the audience and multifaceted for the ensemble members themselves. This requires mastering an expanded range of skills in the field of performance, acting and theatricalization with the involvement of stage movements, artistic speech, facial expressions, gestures. An important element in this process is natural presentation of the musical-theatrical action through the performer's individual vision of the musical and stage image, revealing it with the means of musical and acting expressiveness.

The artistic presentation highlights special abilities aimed at directly conveying the interpretative project to listeners and viewers, through the demonstration of performance abilities as a specific type of artistic talent, which provides the "secondary" mediated creativity of teenagers in the Ukrainian folk music ensemble.

Keywords: creative performance process, performance abilities, vocal training, musical-instrumental skills, theatricalization, stage activity, methodological techniques, pedagogical principles of organizing the educational process, folk music ensemble, adolescence.

References:

1. Vikova ta pedahohichna psykholohiia: navch. pos. / O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynska, Z.V. Ohorodniichuk ta in. 2-he vyd. K.: Karavela, 2007.
2. Harkavenko N.V. Rol hry u rozvytku tvorchykh mozhlyvostei ditei. Nauka i osvita. 2007. № 5–6. S. 28–31.
3. Hilbukh Yu.Z. Rozumovo obdarovana dytyna. Psykholohiia, diahnozyka, pedahohika. K.: ROVO «Ukrvuzpolihraf», 1992.
4. Komarovska O. A. Zdibnosti do stsenichnoho vystupu v strukturi khudozhnoi obdarovanosti osobystosti. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Serii 14: Teoriia i metodyka mystetskoï osvity. 2012. Vyp. 13. S. 6-11. Rezhym dostupu: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_014_2012_13_4
5. Maksymenko S.D. Intelektualni zdibnosti dytyny / uporiad. S. Maksymenko V Matsenko, O. Hlavnyk. K.: Mikros-SVS, 2003. 110 s. (Psykhologichnyi instrumentarii).
6. Piznavalnyi rozvytok osobystosti u pidlitkovomu vitsi. URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/0010q7-c300.doc.html/>
7. Savchenko R.A., Pan Tsyanyi. Vykorystannya teatralnykh tekhnolohii v profesiinii pidhotovtsi maibutnikh uchiteliv muzychnogo mustetstva. Naukovi zapysky. Pedahohichni nauky: zb. nauk. prats. K. : NPU im. M.P. Dragomanova. Vyp. CLI(151). 2021. Pp. 147-154. URL : <https://doi.org/10.31392/NZ-npu-151.2021.16>
8. Turykina O.L. Psykholohiia tvorchosti. K., 2007. S. 36–5. Rezhym dostupu: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi77/0057335.pdf>